

मृत्यु : कबीरदासांच्या नजरेतून!

साधारणपणे १५ व्या शतकात भारतात सर्वत्र अंधश्रद्धा, गैरसमजुती, कर्मकांड, रुढी, परंपरा अंधविश्वास यांच्या समाजानुसार फार मोठा परिणाम झाला होता. समाज चुकीच्या मर्णाने चालला होता. यामुळे समाजातील काही विवेकी लोक व्यथित झाले. त्यांनी या गैरसमजां विरुद्ध लढा दिला आणि समाजप्रबोधन केले. त्यांपैकी एकथोर संत म्हणजे कबीरदासजी!

या निधर्मी संताने आपल्या कवनातून, दोह्यांमधून जनजागृती तर केलीच पण त्याहीपलीकडे आपल्या आचरणानुसार ते दाखवून दिले. त्यांच्या जीवनाचे स्वच्छ प्रतिबिंब त्यांच्या दोह्यांमधून दिसून येते.

कहे कबीर सुनो मेरे संतो। भरम पडो मत कोई।

जस कासी नस मगहर उसरी हृदय राम सत होई॥

हे सद्गतीचे रहस्य नुसते सांगून ते थांबले नाहीत, तर अंतकाळी काशीतून मुहाम ते मगहर इथे जाऊन राहिले व तिथेच समाधिस्थ झाले.

काशीत मरण आले तर मोक्षप्राप्ति होते आणि मगहरसारख्या ओसाड ठिकाणी मृत्यु आला तर नरकात जावे लागते असा एक चुकीचा समज लोकांमध्ये होता. त्याला उतर म्हणून त्यांनी तशीच दौटा किडून रामनामाचे माहात्म्य समाजमनावर ठेसवले. आणि त्याही पुढे जाऊन आयुष्यभर काशीत वास्तव्य असूनसुद्धा मृत्युसमयी ते स्वतः मगहरसारख्या ठिकाणी जाऊन राहिले. इतके त्यांचे विचार स्वच्छ, स्पष्ट, पारदर्शक होते.

त्यांच्या तत्त्वज्ञानामध्ये संपूर्ण मानवजातीच्या कल्याणाची तळमळ प्रकळाने आढळून येते. प्रत्येक मनुष्यामध्ये दया, अहिंसा, परोपकार, क्षमा, शान्ति, चारित्र्य, मधुर वाणी हे गुण असायलाय हवेत असा त्यांचा आग्रह असे. त्यातूनच आदर्श समाजाची जडणघडण घोगल्या शैलीने होईल, हा आशावादही होता. खरोखर धर्म, ज्ञान, संप्रदाय यापलीकडे जाऊन त्यांनी समाजसुधारणेचा ध्यास

घेतला. त्यासाठी क्रांतिकारी विचारांचा पाठपुरावा केला. समाजप्रबोधन केले. मात्र त्यांच्या या सर्व तत्त्वज्ञानाच्या वस्त्राला आयुष्याच्या क्षणभंगुरतेची झालर आहे.

करता येव्हासारखी कामे तर असेख्य आहेत परंतु आयुष्य किती अल्प आहे, मृत्यु कव्हा झडप घालेल याचा काही भरवसा नाही. तेव्हा जे काही करायचे ते इथेच आणि आज्ञाच! या विचारसरणीवर त्यांचा भर आहे, अगदी रोजच्या व्यवहारातील प्रसंगांचा दखला देऊन मृत्युची अख्खता ते आपल्या मनावर ठेसवतात.

चलती चक्की देखके दिसा कबीरा दोय।

दुई पाटनके बीचमें साबित बचा न कोय॥

जात्यात पडलेल्या घान्याचे जसे पीठ होते. त्यातून वाचणे खरोखर अशक्यच आहे. माणसाचे जीवन देखील काळाच्या जात्यात असेच भरडून निघत आहे. काळाचा घाला कधी पडत हे जसे सांगता येत नाही तसेच तो कुठे पडत हे देखील सांगणे देखील कठीण आहे. माणूस कोणत्या ठिकाणी असला म्हणजे तो सुरक्षित असेल, याचे काही नियम नाहीत. रस्त्यावर असो की घरात; देशात असो की परदेशात, जागा असो की सोपकेला, मृत्युने त्याची शेंडी पकडलेलीच आहे.

कबीरा गर्व न कीजिए, काळ गहे कर केसा।

ना जानो कित मरिहै, क्या घर क्या परदेस॥

आणि हा मृत्युचा कायदा सर्वांना सारखाच लागू आहे वरं का! या बाबतीत काळ काही पक्षपाती नाही.

तुम्ही मोठ्या हुद्यावर असो किंवा अनिसामान्य असो, अगदी राजसिंहासनावर असो किंवा तुळंगवासातील

हाल - अपेष्टा सोसत असो, मृत्युचा फेरा आला की तिथे लहान - मोठा, काळा - गोरा, श्रीमंत - गरीब हा भेद विरून जातो. तिथे कुणाचा वशिला चालत नाही, कुणाची शिफारस उपयोगी पडत नाही. कुठेही मागे-पुढे होत नाही. मृत्यु जेव्हा यायचा तेव्हा येतोच येतो.

आए हैं तो जाएंगे राजा रंक फकीर।
इक सिंहासन चढ़ि चले इक बाँधी जात जंजीर॥
प्रत्येक जीवाला अपारिहार्यपणे मृत्युला सामोरे जावे
लागतेच, हा सृष्टिनियम आहे.

मरणं प्रकृतिः शरीराणाम् जीवनं तस्य विकृतिः।
असे शास्त्रवचन आहे, मरण हीच देहाची सहज प्रकृति
आहे, उलट जीवन हीच विकृती आहे हे परबड सत्य
कबीरदासजी स्पष्टपणे मांडतात. यात ते प्राणाका
पक्ष्याची उपमा देतात. आणि शरीराला पिंजऱ्याची! या
पिंजऱ्याची दहाही दारे उघडी आहेत आणि तरीही हा
प्राणपक्षी या शरीरात राहतो आहे हेच मुळी आश्चर्य आहे.
तो उडून गेला तर त्यात आश्चर्य ते कोणते? उडून जाणे
ही तर त्याची सहजप्रवृत्ति आहे, स्वभाव आहे.

दस दारेका पिंजडा सोमे पंछी पौन।

राहबको अचरज है, जाय तो अचरज कौन॥

हे इतके उघड सत्य असताना मग लोक या
मृत्युला इतके का भितात बरे? मृत्यु ही अत्यंत
नैसर्गिक, अरक, सहज घटना असताना त्याला टाळण्याला
का बघतात? याचेच कबीरजींना आश्चर्य वाटते. ते
म्हणतात, मी तर या मृत्युची आगुरतेने वाट पहात असतो.
तो भीतिदायक मुळीच नाही. उलट मृत्यु म्हणजे प्रत्यक्ष
परमेश्वराशी भेट होण्याचा परमानंद देणारा तो क्षण आहे.

जा मरनेसे जग डरे मेरे मन आनंद।

कब मरिहौ, कब पाइहौ, परन परमानंद॥

कबीरदासांची ही विचारसरणी आपल्या सर्व संतांच्या
कवींच्या विचारांशी साधर्म्य दर्शविणारी आहे. कविवर्य
भा. श. तांबे म्हणतात त्याची इथे नक्कीच आवरण होते.
आपल्या कवितेत ते मृत्युला हरिदूत म्हणून संबोधतात.

अशा जगास्तव काय झुावे, मोही कुणाच्या का गुंतावे
हरिदूता का विन्मुख व्हावे, का जिरवू नये शांतीत काय?
जन पळभर म्हणतील हाय हाय॥

या जगात कोणीही उमरपट्टा घेऊन जन्माळा
आलेला नाही. जीवनाची क्षणभंगुरता वर्णन करताना
कबीरदासजी आणखी एक सिध्दांत मांडतात. इथे
कुणावाचूनही कुणाचे अडणार नाही. प्रत्येकाला वारत असते
की भाड्या, मृत्युनंतर माझे आपणजन शोक करतील,
स्वर्ग हळकळीत माझे, परंतु तसे काहीच होत नाही.
जग जसे आतापर्यंत चालले होते, तसेच पुढे चालत राहणार
आहे. मी असण्याने किंवा नसण्याने काहीच फरक पडणार
नाही. दिवसागणिक मृत्युचे पाश आवळत चालले आहेत.
काहीजणांना मृत्यु दृष्टिपयात आल्याचे जाणवते तर काही
लोकांसाठी मृत्यु खूपच दूर आहे असे वारत असते. परंतु
ते स्वर्गजण भ्रमात आहेत. खरे तर सुवातल्यांनी
जात्यातल्यांना हसणे कधी योग्य नाही. आज ना उद्या
प्रत्येकावर ही वेळ येणारच आहे.

मरे एक त्याचा दूजा शोक वाहे।

अकस्मात् तोही पुढे जात आहे।

हे समर्थवचन देखील हेच सांगते. आणि इथे

कबीरजी सुध्दा माळ्याच्या उदाहरणावरून हेच स्पष्ट करतात.

माळी आवन देखि के ककियाँ करे पुकार।

फुले फुले चुनि लिए कान्हे हमरी बार॥

मृत्यु कधी येणार हे माहिती नाही पण आज ना

उद्या कधीतरी त्याचा दाला आमच्यावर पडणारच आहे.

माळ्याने आज उमळलेली फुले तोडून नेली, परंतु उद्या

आमची पाळी आहे अशा कव्या विचार करत आहेत.

'जिवांसंगे जन्मे मृत्यु' हे जरी कितीही खरे असते

तरी सतत त्या भीतीच्या सावटखाकी जगणे कधी

उचित ठरणार नाही. मृत्युची जाणीव सतत असली परंतु

त्याचे भय बाळगू नये. काळचे बोकलवणे याचचे तरे

येऊ दे. त्याच्या कामात आपण टक्काटक्का करायची नाही.

कारण मृत्युचे कायदे मृत्यु जाणवो. आपण त्याची वाटही

पहायची नाही. आणि भीतीमुळे आयुष्य मीरसही होऊ

धायचे नाही. जो मनुष्यजन्म मिळाला आहे, त्याचे सार्थक करायचे; सोने करायचे. आयुष्य किती आहे हे ठाडक नसले तरी जेवढे काही हातात आहे ते अनमोल आहे. त्याचा उत्तम विनियोग करता यायला हवा. स्वतः या आयुष्याची मजा घाखत घाखत इतरांसाठी सुद्धा जिजायला हवे. हातून चांगली कामे घडायला हवीत. कारण एकदा का काळ हातातून निसडून गेला की पुन्हा येत नाही. काळचा दिवस सरला की पुन्हा परत येणार नाही. त्याचा वेग लक्षात घेऊन काही चांगले करायला हवे. झाडाका हिरवीगार पाने आहेत तीवर सावली देण्याचे काम तो करत असतो. पण एकदा का झाडाची पाने शकून पडली की ती पुन्हा चिकटवता येत नाहीत.

दुर्लभ मानुष जन्म हे देह न बारंबार।

तरवर ज्यों पना झेंडे बहुरि न लागे डार।।

मनुष्य देह हा दुर्लभ आहे. जो पुन्हापुन्हा मिळणार नाही. मग आता हा जो देह आहे त्याचे मोल जाणून घ्यायला हवे. तो वाया घालवून चालणार नाही. अगदी भगवद्गीतेतील तन्वजानाशी सादृश्य दाखवणारा हा दोहा आहे असे म्हणता येईल. आपणच आपला मित्र आणि आपणच आपला शत्रु होऊ शकतो. आयुष्य जर सत्कारणी काळ तर त्याचे सोने होऊ शकते पण तेच आयुष्य जर अज्ञानात, आळसात, व्यसनात घालवले तर त्याची माला होऊ शकते. सोने करायचे की माला; हे आपल्याच हातात आहे.

परंतु माणसाच्या स्वभावाची एक गंमत अशी आहे की त्याला सर्व करूते पण वक्त नाही. कबीरांनी समाजाचे प्रबोधन केले. सर्वसामान्यांचे जीवन उंचावण्यासाठी खूप प्रयत्न केले. नामाचे महत्त्व समजावून सांगितले. त्यागाचा महिमा वर्णन केला. परोपकार करण्याविषयी अगदी तळमळीने उपदेश केला. हे सर्व त्या काळच्या समाजाला पटले नाही का? तर, नसे नाही. पटले, परंतु तरीही ते

आचरणान्त आणता आले नाही, कारण एक्य। तर बेफिकीर वृत्ती! बेपर्वाईने वागणाऱ्यांना कदाचित वारं त असेल की अजून आयुष्य खूप आहे, बसू पुढे मग! करू कधीतरी! अशा स्वार्थी लोकांच्या डोक्यात कबीरजी झगझगीत अंजन घालतात.

काल्ह करै सो आज करै आज करै सो अब।

पलमें परलय होयगी बहुरि करैगा कब॥

कोणत्याही कामात चाल देऊन करणे हे कंटाळा।

आपल्याचे लक्षण आहे आणि चांगल्या कामात तर अशा आळस करून चालत नाही, सत्यसंकल्पाचा दाता परमेश्वरच असतो. त्यामुळे शुभ कार्यामध्ये तर कधीच आळस करू नये. मनात आले की ते चांगले काम करू नये टाकावे, नाहीतर मंतर पद्यानापाची वेळ येऊ शकते. व्यवहारातील हे सत्य कबीरजी अधोरेखित करतात.

आळे दिन पाळे गये हरिये किया न हेल।

अब पछताये होत क्या जब चिडीयाँ चुग गई खेत॥

मृत्युच्या पकडीत सापडणाऱ्या लोकांच्या यादीतील

क्रमवारी देखील वेगळीच आहे. निधे वय, मान, हुद्दा, पद

याला कधीच स्थान नाही आणि मृत्युनच कधी कधी

वृद्धांच्या अगोदर तरुणांना मृत्यु येऊ शकतो. मृत्युच्या

सूत्रिमध्ये कुणाचे नाव वर असेल आणि कुणाचे नाव

खाली असेल याबद्दल कधीच अंदाज करता येत नाही.

अनेक मना-पित्यांवर आपल्याच मुलाचा मृत्यु पाहण्याची

वेळ देखील येऊ शकते. मृत्युचा कायदा हा लोकविलक्षण

आहे. शरीर हे वस्त्राप्रमाणे आहे, ते जीव झाले तर

आत्मा हे जुने शरीर टाकून नवीन शरीर धारण करतो.

हे सत्य आम्ही नाशकामे पचवू शकतो. परंतु जीव न

झालेला, नवी कोरी शरीर जेव्हा मृत्यु घेऊन जातो, तेव्हा

मन अगदी विषण्ण होऊन जाते. वृद्धापकाळी तर असे

आपल्यापेक्षा लहानांचे मृत्यु पाहून तर काळीज हलकून

जाते. या उलयत्या नियमावर कबीरजी भाष्य करताना -

साथी हमारे चले गए हम भी चालमहारा
कामाजमें बाकी रही नाने लागी बार ॥
जीवासंगे जन्मे मृत्यु जोड जन्मजाता है जरी
वियारक सत्य असले नरी जोपर्यंत भोग संपत नाही
जोपर्यंत मृत्युही येत नाही. आणि म्हातारपणी आपल्या
साथीदारांचे मृत्यु पाहत एकटेपणाचे आयुष्य व्यतीत करणे
यासारखे दुसरे दुःख नाही.

परंतु माणसाच्या जीवनाची इतिकर्तव्यता ही त्याच्या
व्यावर ठरत नाही. १०० वर्षे आयुर्मान लाभून ते
निष्क्रियपणे वाया घालवणे म्हणजे बरबादीच आहे. त्यापेक्षा
आपल्या अल्प आयुष्यामध्ये मरीच कार्य करून दीर्घकाळ
लोकांच्या स्मरण राहणारे जन्मानसातु आदराचे स्थान
मिळवतात. अशा थोर महान्यांचे आदर्श आपल्यासमोर
आहेतच ना! अगदी जानेश्वर माडुकीने आपल्या अल्प
आयुष्यात केवढे लोकांकर कार्य केले आहे. आणि आद्य
शंकराचार्यांनी आपल्या ३२ वर्षांच्या आयुष्यात अनेक
सिद्धांत प्रसाराचे महान कार्य भारतभर केले, तसेच
फक्त ३६ वर्षांचे आयुष्य लाभलेल्या स्वामी विवेकानंद
यांनी हिंदू धर्माची ध्वजा परदेशात देखील फडकावली
हे सगळे थोर अवतार आहेत. परंतु आमच्या-
सारख्या सामान्यांनी काय करायचे? आमच्याकडे तितकी
कुशळ बुद्धिमत्ता नाही, दैवी शक्ती नाही. तर मग
आम्हाला कोणाचा आचार? यावर कबीरजी सांगतात -
कबीरा यह मन जान है सबे तो ठौर लगाव।

कै सेवा कर साधकी कै गुरके गुन गाव ॥

जीवनाचे सार्थक करण्यासाठी फार महान, अथवा-दिव्य
कार्य करायला पाहिजे, असे काही नाही. तर साधुसंज्ञाया
सहवास मिळवणे, त्यांची सेवा करणे किंवा सद्गुरूंच्या
गुणांचे स्मरण करून त्यांच्या उपदेशाप्रमाणे आचरण
ठेवणे अशा कितीतरी गोष्टी करता येव्यासारख्या आहेत.
आयुष्य हे अनेक प्रकारे सुंदर करता येईल परंतु ते

अशाखत आहे हे देखील विसरून चालणार नाही. रोज एक एक दिवसाने, एकेक क्षणाने आयुष्य कमी होत आहे. हे ज्याला समजते त्याला आपला प्रत्येक श्वास हा मृत्युची सूचना देणारा नगाराच वारत असतो. आपले पाप या काळाच्या बंदीत अडकून पडले आहेत हे जो ओळखतो, तो बिनघोर झोपूच शकणार नाही. जीवनाची क्षणभंगुरता तो क्षणभर देखील विसरू शकत नाही. मनुष्य हा क्षणाक्षणाने मृत्युच्या दिशेने वाटचाल करतो आहे.

कबीरा रसरी पाँचमं कहें सोवें सुख चैन।
स्वाँस जगाड़ा कूँच का बाँजत हँ दिन रैन॥

मृत्युची घंटा जसजशी स्पष्टपणे वाजायला लागते, तसतसा आयुष्याचा लेखा-जोखा आठवायला लागतो. पूर्वी केलेल्या पापांचा पश्चान्नाप वाटू लागतो. परंतु हातून चुकून किंवा मुद्दाम पाप घडले तरी त्याचे परिणाम भोगावेच लागतात. त्यात पळवाट नाही इतका हा स्पष्ट सोंदा आहे. बाभळीचे झाड लहून त्याला आंबे येतील अशी वाट पाहणे जितके चुकीचे आहे तितकेच पाप करून पुष्कळाची वाट पाहणे अयोग्य आहे. तिथे नुस्ता कोरडा पश्चान्नाप उपयोगाचा नाही. केलेल्या कर्मांचे परिणाम भोगावे लागणारच। करता था तो क्यों रहा, अब करि क्यों पछिताया।
बावे पेड़ बनूँलका, आम कहाँ ते खाया॥

'करावे नसे भरावे' हा सृष्टीचा नियम आहे. याका कुठेही अपवाद नाही. चांगल्या कर्मांचे योगले फळ तर वाईट कर्मांचे वाईट फळ मिळते. काहींच्या मते याच जन्मान तर काहींच्या मते पुढच्या जन्मी ते भोगावे लागते. काही जण म्हणतात - याच जन्मी शेवटच्या दिवशी आपल्या कर्मांचा जाडा द्यावा लागतो. कुणी पुनर्जन्मावर विश्वास ठेवतो. हे सारे विचारप्रवाह शैवटी अनुमानावरच आधारित आहेत. खरी वस्तुस्थिती

काय आहे हे ठामपणे कुणीच सांगू शकत नाही. हिंदू धर्मातील मान्यतेप्रमाणे पुण्यकर्म केले असता स्वर्गलोक तर पापकर्मांचे फळ म्हणून नरकाची प्राप्ती होते. मुस्लीम धर्मात जन्मत व जहन्नुम असे शब्द वापरले जातात. तर ख्रिश्चन लोक हेवन आणि हेल यांचे वर्णन करतात. परंतु शेवटी सर्वांचे सार एकच आहे. कबीरजी मात्र या कल्पनांच्या पलीकडे जाऊन म्हणतात-

उत ते कोई न बाधुरा जासे बुझू ध्याया
इत ते सबही जात हें धार लदाय लदाय ॥
स्वर्ग-नरक या शेवटी कल्पनांच आहेत. कारण त्या ठिकाणी गेल्या कुणीही माणूस इकडे परत येत नाही. तसे जर असते तर त्यांच्याकडून प्रत्यक्ष वर्णनांत समजता असता आणि त्यावर विश्वास ठेवता आला असता. परंतु या जगातील सर्वांचे जण आपल्या डोक्यावर पायांचे जोडे भरभरून घेऊन जातात. त्यांचे पुढे काय होते हे समजत नाही.

मृत्युसारख्या अप्रिय वाटणाऱ्या विषयावर कबीरजींचे स्पष्ट व परतूड विचार प्रकाश टाकतात. त्यांचे विचार पारदर्शिक व प्रांजक आहेत. कोणत्याही धर्म, पंथात अडकून पडणारे नाहीत. किंवा कोणत्यातरी विचारवंतांच्या पगडा त्यांच्यावर नाही. त्यांची भूमिका एका उपदेशकाची आहे. ते आपल्या विचारांशी पूर्णपणे प्रामाणिक आहेत आणि म्हणूनच त्यांचे विचार वाचकांच्या अंतःकरणांना खोल भिडतात.

माधवी रघुवीर जोशी

डी-एच, बुडकंड

कोथरुड, पुणे - ४११०३८

फोन नं. ९३७३३६६६११